

संपादकीय,

‘दलित’ ही जात नसून ती एक व्यापक जाणीव आहे. ह्या जाणीवेतून निमणि झालेल्या साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच आहेत, हे निर्विवाद ! व्यवस्थेनं इथल्या ज्या ज्या माणसांचं जगणं नाकारलं, त्यांचे मूलभूत हक्क नाकारलेत, ‘माणूस’ म्हणून त्यांचं अस्तित्व नाकारलं त्या तमाभ मानवी समूहाचा आवाज ह्या दलित साहित्यातून उठलेला दिसतो. त्यातही दलित कविता आपला चेहरा अधिकाधिक स्पष्ट करत चाललीय. पहिल्या पिढीचा भोगलेले दुःख सांगणारा सूर, दुसऱ्या पिढीचा विद्रोहाचा सूर तर तिसऱ्या पिढीचा ‘एक घाव-दोन तुकडे’ करणारा सूर म्हणजे दलित कवितेचा झालेला विकासच होय. ही कविता विद्रोहाबरोबरच आपल्या हक्कासाठी व्यवस्थेसोबत लढणारी आहे, प्रेमही करताना स्वतःची अस्तित्वजाणीव ठेवणारी आहे, माणसाला ‘माणूसपण’ मिळवून देण्यासाठी धडपडणारी आहे.

तिसऱ्या पिढीची ‘दलित कविता’ ही येणाऱ्या ‘काळा’च्या चिंतनातून निमणि झालेली आहे. यापुढील दलित कवितेची ओळख या कवितांमधून व्हावी, म्हणून हा ‘प्रातिनिधिक’ कवितांचा संग्रह आपणापुढे ठेवतोय.

निमित्त : २० वा अस्मितादर्श साहित्य मेळावा ९३
या उपक्रमासाठी अनेकांचे सहाय्य लाभले
त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार !

मंगलदासदास

मुंबई : १९९४

प्रिय भीमा !

॥ एक ॥

तुला आठवते भीमा ,
कबुतर आणि मुंगीची गोष्ट
ती पुन्हा आठव आणि ऐक
आमची नवी " जाचक-कथा "

प्रिय भीमा,
तू सतत आमच्या आभाळावरून उडणारं
शांततेचं अस्वस्थ कबुतर,
आणि आम्ही मुंग्या.
४३ वर्षांच्या एका मुदडि शिकाऱ्याच्या
टाचेरवाली अडकलेल्या.
तू वाचवलेस आम्हाला चवदार तळ्यातल्या
काळ्या पाण्यात बुडताना
एकेक पान खुडून खुडून संस्कृतीचं.
शिका, एक व्हा, संघर्ष करा म्हणत.
आम्ही ऐकतोय अजून तुझा देवी आवाज
तुझ्या जयंती-स्मृतिदिनाच्या मंडपातून येणारा .

ह्या मुंग्यांना माफ कर भीमा,
टाचेरवालच्या गवतातच त्यांना एक गगन
गवसलं आहे/सुरक्षित वादू लागलं आहे,
आणि तुझ्या आवाजातला अंझावात
त्यांना मंत्र्याच्या गाडीवरच्या
लाल दिव्यासारखा परका परका वादू लागलाय..

॥ दोन ॥

ह्या शताब्दीसोहळ्यात तुझ्या लक्षात आले
काय भीमा,
की तुझ्या आवाजातला अंझार
इथल्या प्रजासत्ताक कातडीवर
एक शहाराही उभवू शकत नाही ते ?

मुंघ्या आता उबक्यात बुडत नाहीत. इतकेंच.
पण हे डबके कायमचें हलवण्यासाठी
चौकाचौकात उभ्या केलेल्या
तुझ्या पुतळ्यांचा देखावा उपयोगाचा
नाही भीमा !

उलट तुझ्या काळ्या ब्रॉन्झच्या
निर्जिव्ही पुतळ्यात तुला निरंकुश पाहताना
साऱ्यांनाच कसे सुटका झाल्यासारखे
मोकळे मोकळे वाटत आहे ते... बघ !
॥तीन॥

अरे भीमरावा, सांग
तू सारथ्य करावंस आमच्या मनोवृत्त्याचं
आणि तुझ्या कर्तृत्वाचं चाक जातीच्या घिरणात
रुतावं, एवढीच आमची नियती होती काय ?
आणि साऱ्यांवर सभतेचं तीर्थ छिडकणारा
तुझा, घटनेचा अंगठा काढून घेऊन
तुला एकलव्यासारखं एकटं पाडायचं
एवढाच सभ्यक इतिहास तुला लाभला
होता काय ?

तू चालत गेलास गटारातून,
थेट बोधिवृक्षांच्या प्रदेशात
एखाद्या राजसंन्यासासारखा—
दिवे लावीत, रस्त्यांच्या दुतर्फा
"जग बदलविण्याची" स्वप्ने घेईत—
आज इथला कुठलाच राजमार्ग
आनंदनगर आणि सिद्धार्थनगरच्या
वस्तीवरून जात नाही भीमा.

तुझ्या आदेशांचा कंदील एकट्याने
छटकतोय भिंतीवर
मोचमोचाने येऊन साऱ्यांनी त्यातली
लांबलचक वात ओरबाडून नेलीय....
॥चार॥

भीमा, तू हे काय केलंस बाबा,

शिकवता- शिकवता
व्यवस्थेच्या कपाळावरच्या खपल्या उचकटून
गेलास,
आणि भल्लभळून टाकलास अवघा समाज.
दशका मागून दशके चाललीत
आणि तुझ्या धर्मतिराचं पाणी आता आमच्या
सगळ्यांच्याच जखमेतून वाहू लागलंय .....

॥ पाच ॥

भीमा,
अरे, तुझ्या स्मृतीदिनांच्या पहाटे बीचिान
झालेला सूर्य. संध्याकाळी
भाषणांनी / आश्वासनांनी नपुंसक
झालेला पाहतो आम्ही.
आणि तुझ्या सुटाबुटातल्या छबीनं
आक्रमक होण्याऐवजी आम्ही
गलितगात्र बंदासारखे गुंगीत जातो
मग भीमा, असे वारते,
की ह्या पताका लावताना, रोषणाई करताना
जण आमच्या जखमेवर ऑफसेट कलरचं
शोभिवंत बंडेजच बांधीत आहोत आम्ही.
आणि संघर्षाचे तान्हुले पोर घेऊन
आम्ही बाजारच्या आडूरस्त्याने
सरणाकडे चाललो आहोत... चालत आहोत!

॥ सहा ॥

माफ कर भीमा...
तू आमच्या आभाळावरचा निरंतर पक्षी-मान्य!
तुला हे आख्य आभाळ मिळेल
दिवसभर विहरण्यासाठी... मान्य!
अगदी पार्लमेंट हाऊसच्या शिखरावरचं
बोट क्लबच्या मैदानावरचं,
जाल किल्ल्याच्या बुरुजावरचं।
सारं मिळेल... दरवर्षी... जयंतीला...
स्मृतिदिनाला.

पण वस्तीसाठी, रात्रीच्या वेळी
ऊब देणारं एक हक्काचं खोपटं मिळणं
स्वूप कठीण आहे श्रीमा.
स्वूप स्वूप कठीण आहे... ह्या देशात!

त्रेकूण म्हाने

तेव्हा...

जेथे गागरा नाही
अशी एखादी वाट असेल काय ?
जेथील काळोख संपला
असे एखादे गाव असेल काय ?
ही पृथ्वी आता-चंद्रावर वस्ती करू लागेल
तेव्हा गावकुसाबाहेरील वस्ती नसेल काय ?

दुया हिवराळे

समारोप

शास्त्रांच्या सावल्या अंगावर पडल्या म्हणून
उन्हापासून बचाव होतो
अश्या खुळ्या समजुती जोपासणारा मी नाही
मनुच्या देव्हान्यात शूद्रांच्या वेदवाचनाच्या जोशी
तुम्ही मला सांगू नका.
अरे कोडून उगवतात आणि कोठे आटतात
हे मला चांगले ठावूक आहे.
माझ्या दाढीतल्या काळ्या-पांढऱ्या केसांच्या हिशोब
तुमच्या जवळुंडात अहोरात्र चालत असतो
पण घडते असे की,
माझ्या मुळापर्यंत तुमच्या पारंब्या पोहचतच नाहीत
हल्ली माझ्या भूमिगत करूनच मी

आजवरच्या सर्व भूकंपांचे उत्खनन करित आहे.
अन्यथा तुमच्या वेदी आणि जलदाद
असे वेकोर झाले नसते.

गळा कापण्याआधी टिका लावण्याच्या तुमच्या
शास्त्रशुद्ध नोंदी अजूनही माझ्यापाशी आहेत
माझ्या सत्काराचे स्वप्न पाहणे आता सोडून द्या.
तुमच्या स्मृती-शास्त्रांच्या समारोपासाठी
आलो आहे मी.

वकील खरे

भूमिका

सोरी, सद्यस्थितीत मी तुमचे
काहीही ऐकून घेण्याच्या मनःस्थितीत नाहीये.
तुम्ही कृपया ऐकवू नका मला
युद्धात शरणागती पत्करल्याने जीवनदान मिळते
किंवा
अणुबाँबचा वापर फक्त शांततेसाठीच व्हावा
कारण
माझ्या मेंदूत फार आधीपासूनच
अणुबाँब वनण्याची प्रक्रिया सुरु झाली आहे.
मी तुमच्याशी दोन हात करायला
कधीचा तयार आहे
आता मी अडकून पडू इच्छित नाही
प्रेथसीच्या नाजूक विळख्यात
या पुढे मी करणार नाही
पुस्तकी ज्ञानाचा वापर
मला काहीतरी कृती केलीच पाहिजे
माझी भूमिका स्पष्ट केलीच पाहिजे
"माणसांसाठी लढणारा मी!"

तुम्ही कृपया करू नका मला

तुमच्या 'फॅसिस्ट' डोक्यांजी शांततेचं आवाहन

मी माझी 'बिट' पाठीवर बांधलेली आहे
माझे पाय
गुद्दभूमीचा रस्ता चालू लागले आहेत.

गंगावनसोड

वस्तीची कविता

बापाच्या छातीच्या बरगड्या
आईच्या डोक्याचा पेटारा
मला तुझ्यात गुंतू देत नाहीत
इतिहासाच्या पानापानात दडलेल्या
माझ्या आज्यापंज्यांच्या शोषणाच्या शोकांतिका
मला तुझ्या गज्याचा सुगंध घेऊ देत नाही.

काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगणाऱ्या
कंद्यासारखी इथली एक-एक वस्ती
काळ्या विवरात लोटत असते
इथल्या प्रत्येकाला अनादृतपणे !
तीस वर्षांची तरुणी साठ वर्षांची म्हातारी होते
पापड लाटता-लाटता किंवा बिड्या बांधता बांधता
आणि चाळीस वर्षांचा रिस्तेवाला बनतो
ऐंशी वर्षांचा जजरि म्हातारा
त्यांच्या डोक्याभोवतीची काळी वर्तुळ
बघितली की,
माझ्यातला शेंमष्टीक हिरो पार गुद्दभरून जातो.
मी तुझ्यात गुंतू शकतो, पार डुंबू शकतो
नू फक्त एक कर -
माझ्या डोक्यातला मेंदू माझ्या आठवणींसह
बदलवून टाक.

चंद्रकांत सरदार

तुझ्या शहरातील तुझ्या कविता

॥१॥

ऐन वसंतात
शहरातली तुझ्या ही झाडं
नागडी उघडी कशी
आणि सगळीच पाखरं अशी
मुकी कशाने आलीयेत ?
तुझ्या भजन काळजाच्या पिंजऱ्यात
शहरातल्या पाखरांना
तू बंदिस्त केलंस म्हणे !
पाखरांना मनसोक्त उडू देणं चांगलं
माहीतर पंख दुखतात त्यांचे
आणि रडतात काळजं ओवसावोवशी !

॥२॥

तुला विस्तवाची भीती वाटतेय का ?
तुला तुझं शहर प्रिय नाही का ?
तुझं शहर
पेटवणं चोहिकडून तरीही
तू इतकी काकडेलेली कशी ?
निखारे तुझ्या शहराचे
तू कवटाळ उराशी
म्हणजे
चेततील तुझीही रंझनिरंझ !

॥३॥

तुझं शहर पूर्विसारखंच
हिरवेगर्द झालेखं पहायचय का तुला ?
पाखरांचा किलकिलाट ऐकायचाय का तुला ?
आणि तुझं शहर नव्यानं
हसताना, सुलताना पहायचंय का तुला ?
मग,
उघड तुझ्या शहराच्या वेश्या
लोखंडी दरवाजा आणि
येऊदे आत मळा.

तुझ्या इहाराचा हरवलेला चेहरा
शोधण्याचा
मी नक्कीच प्रयत्न करीन !

सुरेश नागदेव दांबरे

षढ

वाचन-मनन-चिंतन, दोन रुपयाची भजी
यावर मी दिवसभर
सिंहासारख्या जगतो गं !
कुठल्याही शेळी-मेंढीचा वास
मला स्पर्श करत नाही

शिल्ले,
तुकडोजी महाराजांच्या भजनातील
माझं घर आहे.
त्याला ताटी नाही की दार नाही
येणाऱ्या-जाणाऱ्याचं कुठं नाव नाही
इथं येणारा प्रत्येकजण
बंदूक शस्त्रादी खांद्यावर घेऊनच येत असतो.

शिल्ले,
भरलेली बंदूक खांद्यावर घेऊन
तुझ्या वस्तीत यावं
तुझ्यासारख्या अनेक जणींचा
गळा सोडून छाती पिवकून खून करावा
मध्ये जो आडवा येईल
त्याच्यावर खांद्यावरील बंदूक खाली करावी
अशा शांत विचारात मी !
आणि
नू करीत असतेस
'कठीण कठीण कठीण किती'चा सराव !

शिल्ले,
तुझे स्वर माझ्या मेंदूत
वासनांचे वळ उठवून गेले
त्यांनी माझे लिंग वेडीचेच ह्यादून नेले
शिल्ले, आता पथि मी सिंह होतो गं !
ही रात्र आता मला
षढ बनविणार आहे !

शेहन नागदेव

॥ दलित ब्राम्हणांसाठी एक कविता ॥

तुम्ही म्हणता तसे सारेच बिघडलेले नाही अजून

इथली माती

इथला सूर्य

इथली हवा

इथले पाणी

ह्या साऱ्यांना अजूनही माणसाचा वास येतो

तुम्ही निर्मणि केलेल्या परीकथा तुमच्या भवास्तव

आणि सरकारी सुरक्षित स्विकारीतून वाराही येणार नाही

याची दक्षता घेऊन

तुम्ही ज्याकलेले इथले वास्तव

दाखवत राहत तुम्हाला

पाण्याच्या पोटातून बेळगाभ वाहणारे रक्ताचे पाट

पोटात नळ्या ओढत म्हणून देहने विकलेल्या

योजीचे माठ

दम्याच्या पाठशाळेत दाखल होत जाणाऱ्या

तरुणांच्या ज्वा

आणि श्वासाच्या अंतरावर उभे राहूनही

ज्याचे श्वास मोजता येत नाहीत

अशा अस्तित्वाच्या यात्रा

हे सारं वास्तव तुम्हाला दिसतं

हे सारं वास्तव तुम्ही पाहता

पण हे ही वास्तव आहे की

प्रत्येक माणसातून वाहत असते एक पवित्र माणुसकी

जी रक्तातून शोधून काढते मराडचे पाणी

प्रत्येक स्तनात हळत असतो एक पाळणा

जो गात असतो गौतमीची प्रेमळ गाणी

प्रत्येक तरुणाच्या नष्ट होत चाललेल्या

फुफ्फुसात असतो

एकतरी उगवतीचा श्वास

जो सुयला आज्ञा देण्याची स्वप्ने असतो पहात

आणि श्वासाच्या अंतरावर

श्वासच असतो माणसाचा

हे ही उमगून असतो प्रत्येक श्वास

त्यामुळे हे सारे बदलेल

न बदलेल

पण तुम्ही म्हणता तसे सारेच बिघडलेले नाही अजून

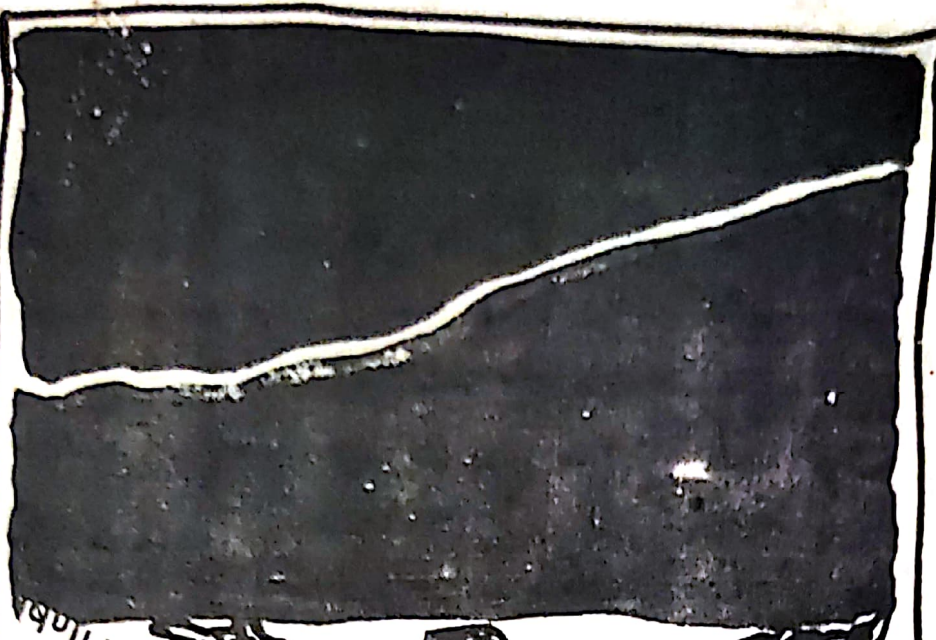
इथली माती - इथला सूर्य - इथली हवा

इथले पाणी - इथली प्रवाही - इथली गाणी

ह्या साऱ्यांना अजूनही माणसाचा वास येतो

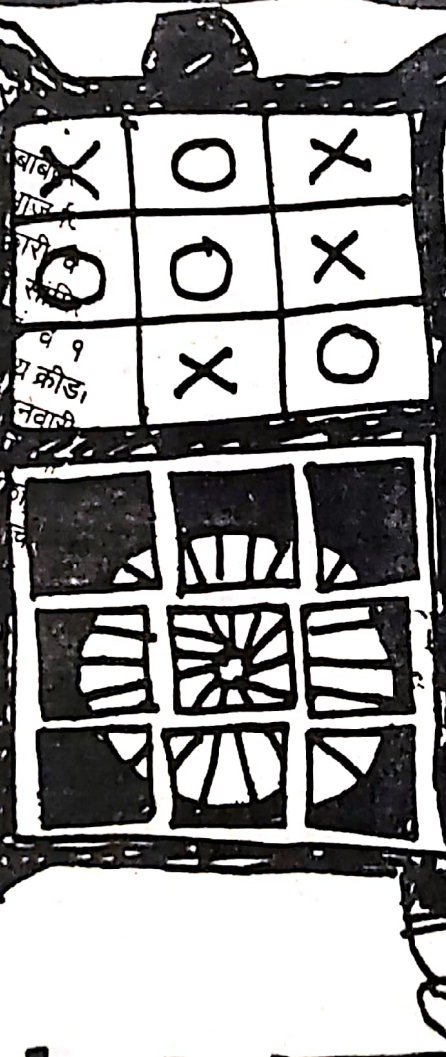
श्रीधर तिळवे

विषण १० ७/१९/१८

विद्यापीठाच्या नाम-विस्तार बाबत
 ही होणार असल्याची चर्चा होऊन
 गेली. काही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी
 नाकारता येत नाही. अशाप्रकारे
 परी रोजी राज्यात ना
 यादरम्यान राज्यात रा
 गमुळे या काळात वा २४
 ५ दिनी नामविस्ताराचा
 येते. क्रीडा स्पर्धांच्या
 र आहेत. ते येथे असताना
 कृत्य सुरु झाल्यास ते क
 शोषणा करायची तर
 मर मुख्यमंत्री देशाबाहे
 स्ताराची शक्यता कमी
 राजी व फेब्रुवारीतच
 रानी या महिन्यातच
 राहे त्यामुळे १४

१. असे स्पष्ट
 २. पत्रे श्री.
 ३. १४ जानेवारी
 ४. काळातही नाम
 ५. मारे एक आवक
 ६. क दिनानंतर
 ७. हिनी हिंसक
 ८. गन इथे येण.
 ९. भासना
 १०. हिंसा

विज्ञान विज्ञान विज्ञान

संपादक :
 मंगेश बनसोड

लीडर

एक मोर्चा

नायक होऊन आम्ही घेऊन गेलो
आम्ही पुढे, मोर्चा मागे

□

□

एकाएकी मोर्चाचे संतुलन जाऊ लागले

समोर पोलिसही शस्त्रसज्ज

आम्ही नायक सावध / मोर्चा पुढे, आम्ही मागे

□

□

□

अतीतटीच्या वेळी मोर्चातून आम्ही पळ काढला
आणि

रस्त्यावरील एका छक्क्याने आम्हाला गांडू म्हटले

मोर्चानाथ यशवंत
(‘भोता होऊन जाऊ द्या’ म्हणून सांगार)

आरविल भारतीय मराठी

साहित्य संमेलन १९९४

च्या निमित्ताने

भालचंद्र नेमाडेनी मांडले

‘टीका स्वयंवर’

श्रीधर लिळवे करीत आहेत

‘टीका हरण’

देशीवादाच्या मराठीतील

पहिल्याच झाडा

देशीदारु कि इंडियन स्कॉच!

सोबत परिशिष्ट

देशादेशातील देशीवाद आणि

स्त्रीवाद एक तुलना

- ज्ञानदा ठाकूर

सोपव: ९४

मूल्य: ४५ रुपये:

सबकरच प्रसिद्ध होत आहे

नोंदणी: २०४/८२३६ कन्नमवारनगर, विक्रोळी, मुंबई-८३.

दूरध्वनी: ५७८ ७८ ३७/२०४ ०९ ८६

आभार: प्रविण पेंढारकर

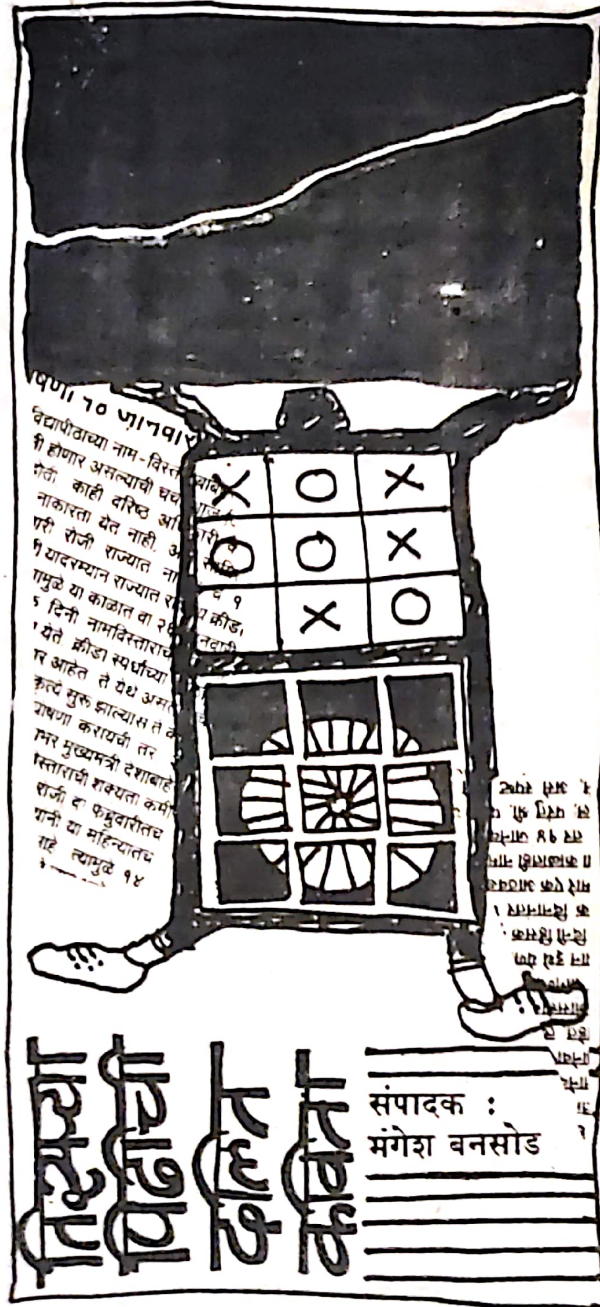
प्रकाशक: भालचंद्र कुबल

मुखपृष्ठ: पंकज सोनवणे

(स्वाजगी वितरणासाठी / देणगी मूल्य रु. ५/- फक्त)

२०४/८२३६, कन्नमवारनगर, विक्रोळी, मुंबई-४०० ०८३

तिसऱ्या
पिढीची
दलित
कविता

संपादक :
मंगेश बनसोड

लीडर

एक मोर्चा

नायक होऊन आम्ही घेऊन गेलो
आम्ही पुढे, मोर्चा मागे

एकाएकी मोर्चाचे संतुलन जाऊ लागले

समोर घोळिसही अस्त्रसाज

आम्ही नायक सावध/मोर्चा पुढे, आम्ही मागे

अटीतटीच्या वेळी मोर्चातून आम्ही पळ काढला
आणि

रस्त्यावरील एका छक्क्याने आम्हाला बांदू म्हाले

नोवनाथ यशवंत

(भोता होऊन जाऊ द्या मर्दाने सांगार)

आखिल भारतीय भराठी

साहित्य संमेलन १९८४

च्या निमित्ताने

भालचंद्र नेमाडेनी मांडले

‘टीका स्वयंवर’

श्रीधर लिखवे करीत आहेत

‘टीका हरण’

देशवादच्या भराठीतील

पहिल्याच झाडा

देशदिक्क कि, इंडियन स्कॉच!

सोबत परिशिष्ट

देशदेशातील देशवाद आणि

स्त्रीवाद एक तुलना

-ज्ञानदा ठाकूर

सौष्ठव: ९४

मूल्य: ४५ रुपये

लवकरच प्रसिद्ध होत आहे

नोंदणी: २०४/८३६ कन्समवार नगर, विक्रोळी, मुंबई-८३.

वर्धवनी: ५७८ ७८ ३७/२०४ ०९ ८६

आभार: प्रविण पेंढारकर

प्रकाशक: भालचंद्र कुबळ

मुखपृष्ठ: चंकज सोनवणे

(स्वाजगी वितरणासाठी/ देणगी मूल्य रु. ५/- फक्त)

२०४/८३६, कन्समवार नगर, विक्रोळी, मुंबई-४०० ०८३

सौष्ठव प्रकाशन

प्रकाशन दिनांक

१५ जाने. १९८४

संपादकीय,

‘दलित’ ही जात नसून ती एक व्यापक जाणीव

आहे. ह्या जाणीवेतून निर्माण झालेल्या

साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच

आहेत, हे निर्विवाद! व्यवस्थेनं इथल्या ज्या ज्या

माणसांचं जगाणं नाकारलं, त्यांचे मूलभूत हक्क

नाकारलेत, ‘माणूस’ म्हणून त्यांचं अस्तित्व

नाकारलं त्या तमाभ मानवी समूहाचा आवाज

ह्या दलित साहित्यातून उठलेला विसतो. त्यातही

दलित कविता आपला चेहरा अधिकाधिक स्पष्ट

करत चाललीय. पहिल्या पिढीचा भोगलेले दुःख

सांगणारा सूर, दुसऱ्या पिढीचा विद्रोहाचा सूर तर

तिसऱ्या पिढीचा ‘एक घाव-दोन मुकडे’

करणारा सूर म्हणजे दलित कवितेचा झालेला

विकासच होय. ही कविता विद्रोहाबरोबरच

आपल्या हक्कासाठी व्यवस्थेसोबत लढणारी

आहे, प्रेमही करताना स्वताची अस्तित्वजाणीव

वेवणारी आहे, माणसाला ‘माणूसपण’

मिळवून देण्यासाठी धडपडणारी आहे.

तिसऱ्या पिढीची ‘दलित कविता’ ही

येणाऱ्या ‘काळा’च्या चिंतनातून निर्माण झालेली

आहे. मापुढील दलित कवितेची ओळख या

कवितांमधून व्हावी, म्हणून हा ‘प्रातिनिधिक’

कवितांचा सभूह आपणापुढे ठेवतोय.

निमित्त: २० वा अस्मितादर्श साहित्य मेळावा १९८४

या उपक्रमासाठी अनेकांचे सहाय्य लाभले

त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार!

मंगेश बनसोड

मुंबई: १९८४

प्रिय भीमा !

॥ एक ॥

तुला आठवते भीमा ,
कबुतर आणि मुंगीची गोष्ट
ती पुन्हा आठव आणि ऐक
आमची नवी "जाचक-कथा"

प्रिय भीमा,
तू सतत आमच्या आभाळावरून उडणारं
शाततेचं अस्वस्थ कबुतर,
आणि आम्ही मुंघ्या.
४३ वर्षांच्या एका मुर्दड शिकाऱ्याच्या
राचेरवाली अडकलेल्या.
तू वाचवलेस आम्हाला चवदार तळ्यातल्या
काळ्या पाण्यात बुडताना
एकेक पान सुडून खुडून संस्कृतीचं.
शेका, एक व्हा, संघर्ष करा म्हणत.
आम्ही ऐकतोय अजून तुझा दैवी आवाज
तुझ्या जयंती-स्मृतिदिनांच्या मंडपातून येणारा.

ह्या मुंघ्यांना माफ कर भीमा,
राचेरवालच्या गवतातच त्यांना एक गगन
गवसलं आहे/सुरक्षित वाडू लागलं आहे,
आणि तुझ्या आवाजातला अंझावाल
त्यांना मंत्र्याच्या गाडीवरच्या
लाल दिव्यासारखा परका परका वाडू लागलाय.

॥ दोन ॥

ह्या शताब्दीसोहळ्यात तुझ्या लक्षात आले
काय भीमा,
की तुझ्या आवाजातला अंझार
इथल्या प्रजप्तताक कातडीवर
एक शहाराही अडवू शकत नाही ते ?

मुंघ्या आता उबक्यात बुडत नाहीत. इतकेंच.
पण हे डबके कायमच हलवण्यासाठी
थोकाचोकात उभ्या केलेल्या
तुझ्या पुतळ्यांचा देखावा उपयोगाचा
नाही भीमा !

उलट तुझ्या काळ्या ब्रॅन्डच्या
निर्जिद्दि पुतळ्यात तुला निरंकुश पाहताना
साऱ्यांनाच कसे सुटका आल्यासम्बवे
मोकळे मोकळे वाटत आहे ते ... बघ !
॥ तीन ॥

अरे भीमरावा, सांग
तू सारथ्य करावंस आमच्या मनोखळ्याचं
आणि तुझ्या कर्तृत्वाचं चाक जातीच्या घिखळात
रुतावं, एवढीच आमची नियती होती काय ?
आणि साऱ्यांवर सभतेचं तीर्थ छिडकणारा
तुझा, घटनेचा अंगठा काढून घेऊन
तुला एकलव्यासारखं एकटं पाडायचं
एवढाच सभ्यक इतिहास तुला लाभला
होता काय ?

तू चालत गेलास गटारातून,
थेट बोधिवृक्षांच्या प्रदेशात
एखाद्या राजसंन्यासासारखा-
दिवे लावीत, रस्त्यांच्या दुतर्फा
"जग बदलविण्याची" स्वप्ने पेशीत-
आज इथला कुठलाच राजमार्ग
आनंदनगर आणि सिद्धार्थनगरच्या
वस्तीवरून जात नाही भीमा.

तुझ्या आदेशांचा कंदील एकट्याने
छटकतोय भिंतीवर
मोचामोचाने येऊन साऱ्यांनी त्यातली
लांबलचक वात मोरबाडून नेलीय ....

॥ चार ॥

भीमा, तू हे काय केलंस बाबा,

शिकवता - शिकवता
व्यवस्थेच्या कपाळावरच्या खपल्या उचकटून
गेलास,
आणि भळभळून टाकलास अवघा समाज.
दशका मागून दशके चाललीत
आणि तुझ्या धर्मतिराचं पाणी आता आमच्या
सगळ्यांच्याच जखमेतून वाडू लागलंय .....

॥ पाच ॥

भीमा,
अरे, तुझ्या स्मृतीदिनांच्या पहाटे वीथ्याज
आलेला सूर्य. संध्याकाळी
भाषणांनी/आश्वासनांनी नपुंसक
आलेला पाहतो आम्ही.
आणि तुझ्या सुटाबुटातल्या सळीनं
आक्रमक होण्याऐवजी आम्ही
गलितगात्र बंदासारखे गुंगीत जातो
मग भीमा, असे वाटते,
की ह्या पताका लावताना, रोषणाई करताना
जण आमच्या जखमेवर ऑफसेट कलरचं
शोभिवंत बँडेजच बांधीत आहोत आम्ही.
आणि संघर्षाचे तान्हुले पोर घेऊन
आम्ही बाजारच्या आडूरस्त्याने
सरणाकडे चाललो आहोत... चालत आहोत !

॥ सहा ॥

माफ कर भीमा ...
तू आमच्या आभाळावरचा निरंतर पक्षी-मान्य !
तुला हे आस्थेव आभाळ मिळेल
दिवसभर विहरण्यासाठी ... मान्य !
अगदी पार्लमेंट हाऊसच्या शिखरावरचं
बोट क्लबच्या मैदानावरचं,
जाल किल्ल्याच्या कुरुजावरचं !
सारं मिळेल ... दरवर्षी ... जयंतीला ...
स्मृतिदिनांला.

पण वस्तीसाठी, रात्रीच्या वेळी
ऊब देणारं एक हक्काचं खोपटं मिळणं
स्वप्न कठीण आहे श्रीमा.
स्वप्न स्वप्न कठीण आहे... त्या देशात!

येरुशलम म्हात्रे

तेव्हा...

जेथे गागरा नाही
अशी एखादी वाट असेल काय?
जेथील काळोख संपला
असे एखादे गाव असेल काय?
ही पृथ्वी आता-चंद्रावर वस्ती करू लागेल
तेव्हा गावकुसाबाहेरील वस्ती नसेल काय?

दुःखा हि वराक

समारोप

शास्त्रांच्या सावल्या अंगावर पडल्या म्हणून
उन्हापासून बचाव होतो
अशा खुळ्या समजुती जोपासणारा मी नाही
मनुष्या देव्याच्या शूद्रांच्या वेदवाचनाच्या जोशी
तुम्ही मला सांगू नका.
सरे कोडून उगावतात आणि कोठे आटतात
हे मला चांगले ठावूक आहे.
माझ्या दादीतल्या काळ्या-पांढऱ्या केसांचा हिशोब
तुमच्या जवळुंगात अहोरात्र चालत असतो
पण घडते असे की,
माझ्या मुळापर्यंत तुमच्या पारंगत्या पोहचत नाहीत
हल्ली नाझ्या भूमिगत करूनच मी

आजवरच्या सर्व भूकंपांचे उत्खनन करीत आहे.
अन्यथा तुमच्या वेदी आणि जलवाह
असे बेकार झाले नसे.
गळा कापण्याआधी टिका लावण्याच्या तुमच्या
शास्त्रशुद्ध नोंदी अजूनही माझ्यापाशी आहेत
माझ्या सत्काराचे स्वप्न पाहणे आता सोडून द्या.
तुमच्या स्मृती-शास्त्रांच्या समारोपासाठी
आलो आहे मी.

वकील

भूमिका

सौरी, सद्यस्थितीत मी तुमचे
काहीही ऐकून घेण्याच्या मनास्थितीत नाहीये.
तुम्ही कृपया ऐकून नका मला
युध्दात शरणागती पत्करल्याने जीवनदान मिळते
किंवा
अणुबाँबचा वापर फक्त शांततेसाठीच द्यावा
कारण
माझ्या मेंदूत फार आधीपासूनच
अणुबाँब बंजण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे.
मी तुमच्याशी दोन हात करायला
कधीचा तयार आहे
आता मी अडकून पडू इच्छित नाही
प्रेयसीच्या नाजूक विळख्यात
या पुढे मी करणार नाही
पुस्तकी ज्ञानाचा वापर
मला काहीतरी कृती केलीच पाहिजे
माझी भूमिका स्पष्ट केलीच पाहिजे
"माणसांसाठी लढणारा मी!"

तुम्ही कृपया करू नका मला
तुमच्या 'फॅसिस्ट' डोक्यांशी शांततेचं आवाहन

मी माझी 'वीट' पाठीवर बांधलेली आहे
माझे पाय
युध्दभूमीचा रस्ता चालू लागले आहेत.

येरुशलम म्हात्रे

वस्तीची कविता

बापाच्या छातीच्या बरगड्या
आईच्या डोक्याचा पेटारा
मला तुझ्यात गुंनू देत नाहीत
इतिहासाच्या पानापानात दडलेल्या
माझ्या आज्यापंज्यांच्या शोषणाच्या शोकांतिका
मला तुझ्या गजऱ्याचा सुगंध घेऊ देत नाही.
काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगणाऱ्या
कंद्यासारखी इथली एक-एक वस्ती
काळ्या विवरात लोटत असते
इथल्या प्रत्येकाला अनादृतपणे!
तीस वर्षांची तरुणी साठ वर्षांची म्हातारी होते
पापड लाटता-लाटता किंवा बिड्या बांधता बांधता
आणि चक्कीस वर्षांचा रिक्तेवाला बनतो
ऐंशी वर्षांचा जजरि म्हातारा
त्यांच्या डोक्याभोवतीची काळी वर्तुळ
बघितली की
माझ्यातला रोमंष्टीक हिरो पार गुदमरून जातो.
मी तुझ्यात गुंतू शकतो, पार डुबू शकतो
तू फक्त एक कर -
माझ्या डोक्यातला मेंदू माझ्या आठवणींसह
बदलवून टाक.

चंद्रकांत मिरदार

तुझ्या शहरातील तुझ्या कविता

॥१॥

ऐन वसंतत
शहरातही तुझ्या ही झाडं
नागडी उघडी कशी
आणि सगळीच पाखरं अशी
मुकी कशाने आलीयेत ?
तुझ्या भजन काळजाच्या पिंजऱ्यात
शहरातल्या पाखरांना
तू बंदिस्त केलंस म्हणे !
पाखरांना ममसोक्त उडू देणं चांगलं
माहीतर पंथ दुखतात त्यांचे
आणि रडतात काळजं ओवसाबोक्सी !

॥२॥

तुला विस्तवाची भीती वाटतेय का ?
तुला तुसं शहर प्रिय नाही का ?
तुसं शहर
पेटवणं चोहकडून तरीही
तू इतकी काकडलेली कशी ?
मिखारे तुझ्या शहराचे
तू कवटाळ अशी
म्हणजे
चेततील तुसीही रंघनिरंध्र !

॥३॥

तुसं शहर पूर्वोत्तराखंड
हिरवेगर्द झाडे पहायचय का तुला ?
पाखरांचा किळकिळाट ऐकायचय का तुला ?
आणि तुसं शहर नव्यानं
हसताना, सुखताना पहायचय का तुला ?
मग,
उघड तुझ्या शहराच्या वेशीचा
लोखंडी हरवाजा आणि
येऊदे आन मळा.

तुझ्या शहराचा हरवलेला चेहरा

शोधण्याचा

मी नक्कीच प्रयत्न करीन !

शुद्ध नागदेव दांबरे

पंड

वाचन-मनन-चिंतन, दोन रुपयाची भजी
यावर मी दिवसभर
सिंहासारख्या जगतो मं !
कुठल्याही बेळी-मेंढीचा वास
मला स्पष्ट करत नाही

शिल्ये,
तुकडीजी महाराजांच्या भजनातील
मासं घर आहे
त्याला ताटी नाही की दार नाही
येणाऱ्या-जाणाऱ्याचं कुठं नाव नाही
इथं येणारा प्रत्येकजण
बंदूक शस्त्रादी खांद्यावर घेऊनच येत असतो.

शिल्ये,
भरलेली बंदूक खांद्यावर घेऊन
तुझ्या वसीले यावं
तुझ्यासारख्या अनेक जणींचा
गळा सोडून छाती पिथकून खून करावा
मध्ये जो आडवा येईल
त्याच्यावर खांद्यावरील बंदूक खाली करावी
अशा शांत विचारात मी !
आणि
तू करीत असतेस

‘कठीण कठीण कठीण किती’चा सराव !

शिल्ये,
तुझे स्वर माझ्या मेंदूत
वासनांचे वळ उठवून नेले
त्यांनी माझे लिंग कधीच छेदून नेले
शिल्ये, आता पर्यंत मी सिंह होतो मं !
ही रात्र आता मला
पंड बनविणार आहे !

शेहन नागदेव

॥दलित ब्राह्मणांसाठी एक कविता॥

तुम्ही म्हणता तसे सारेच बिछडलेले नाही अजून
इथली माती
इथला सूर्य
इथली हवा
इथले पाणी
ह्या साऱ्यांना अजूनही माणसाचा वास येतो
तुम्ही निर्माण केलेल्या परीकथा तुमच्या भवास्तव
आणि सरकारी सुरक्षित खिडकीतून वाराही येणार नाही
याची दक्षता घेऊन
तुम्ही व्यापारलेले इथले वास्तव
दाखवत राहतं तुम्हाला
पाण्याच्या पोटातून बेळगाभ वाहणारे रक्ताचे पाट
पोटात नळ्या ओढेत म्हणून देहने विकलेल्या
मोजीचे माठ
दम्याच्या पाठशाळेत दाखल होत जाणाऱ्या
तरुणांच्या ज्वा
आणि स्वासाच्या अंतरावर उभे राहूनही
ज्याचे आस मोजता येत नाहीत
अशा अस्तित्वाच्या यात्रा
हे सारं वास्तव तुम्हाला दिसतं
हे सारं वास्तव तुम्ही पाहता
पण हे ही वास्तव आहे की
प्रत्येक माणसातून वाहत असते एक पवित्र माणुसकी
जी रक्तातून शोधून काढते महाडचे पाणी
प्रत्येक स्तनात हळूत असतो एक पाळणा
जो गात असतो गीतमीची प्रेमळ गाणी
प्रत्येक तरुणाच्या नष्ट होत चाललेल्या
फुफ्फुसात असतो
एकतरी उगवतीचा स्वास
जो सूर्याला आज्ञा देण्याची स्वप्ने असतो पहात
आणि स्वासाच्या अंतरावर
स्वासच असतो माणसाचा
हे ही उमगून असतो प्रत्येक स्वास
त्यामुळे हे सारे बदलेल
न बदलेल
पण तुम्ही म्हणता तसे सारेच बिछडलेले नाही अजून
इथली माती - इथला सूर्य - इथली हवा
इथले पाणी - इथली प्रगोळी - इथली गाणी
ह्या साऱ्यांना अजूनही माणसाचा वास येतो

शेहन नागदेव